

УДК:373

Жалилова Самара Баймуратовна,
окутуучу,
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Жалилова Самара Баймуратовна,
преподаватель, Ошский государственный педагогический университет
Jalilova Samara Baimuratovna,
teacher, Osh State Pedagogical University

**ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨ
УЛУТТУК САЛТ-САНААНЫН ЖАНА МАДАНИЯТТЫН РОЛУ**

**РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ И КУЛЬТУРЫ
В ЭКОЛОГИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ**

THE ROLE OF NATIONAL TRADITIONS AND CULTURE IN ENVIRONMENTAL EDUCATION

Аннотация. Макалада экологиялык кризистин шартында экологиялык билим берүүнүн жана экологиялык маданиятты калыптандыруунун актуалдуулугу талданат. Кыргыз элинин салттык маданиятындагы жаратылышты ыйык тутуу, табият менен гармонияда жашоо, элдик нарк-насилдер аркылуу экологиялык жүрүм-турум нормаларын берүү сыяктуу этнопедагогикалык баалуулуктары илимий негизде каралат. Улуттук салт-санаанын экологиялык тарбиядагы билим берүүчү, этикалык жана эстетикалык функциялары ачылып, алардын заманбап экологиялык билим берүү менен интеграцияланышынын практикалык жолдору сунушталат. Изилдөөнүн жыйынтыгында улуттук маданият менен экологиялык аң-сезимдин биримдиги туруктуу өнүгүүнүн маанилүү шарты экени белгиленет.

Негизги сөздөр: экология, тарбия, маданият, этнопедагогика, кыргыз салт-санаасы.

Аннотация. В статье анализируется актуальность экологического образования и формирования экологической культуры в условиях экологического кризиса. Научно обоснованно рассматриваются этнопедагогические ценности кыргызского народа, такие как сакральное отношение к природе, гармоничное сосуществование с окружающей средой, передача норм экологически ответственного поведения через народные традиции и нравственно-культурные установки. Раскрываются образовательная, этическая и эстетическая функции национальных обычаев в экологическом воспитании, а также предлагаются практические пути интеграции традиционной культуры с современным экологическим образованием. По итогам исследования отмечается, что единство национальной культуры и экологического сознания является важным условием устойчивого развития.

Ключевые слова: экология, воспитание, культура, этнопедагогика, кыргызские народные традиции.

Abstract. The article analyzes the relevance of environmental education and the formation of environmental culture in the context of the ecological crisis. It provides a scientifically grounded examination of the ethnopedagogical values of the Kyrgyz people, such as the sacred attitude toward nature, harmonious coexistence with the environment, and the transmission of environmentally responsible behavioral norms through folk traditions and moral-cultural principles. The educational, ethical, and aesthetic functions of national customs in environmental upbringing are revealed, and practical ways of integrating traditional culture with modern environmental education are proposed. The study concludes that the unity of national culture and environmental consciousness is an important condition for sustainable development.

Keywords: ecology, upbringing, culture, ethnopedagogy, Kyrgyz folk traditions.

Киришүү

XXI кылымдын глобалдык көйгөйлөрүнүн эң башында экологиялык кризис турат. Климаттын өзгөрүшү, биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышы, суу жана абанын булганышы сыяктуу көрүнүштөр адамзаттын жашоосуна жана цивилизациянын келечегине олуттуу коркунуч туудурууда. Ушундай шартта экологиялык билим берүү жана экологиялык маданиятты калыптандыруу дүйнө өлкөлөрүнүн билим берүү саясатында артыкчылыктуу багытка айланды.

Экология түшүнүгү грек тилинен «*ойкос*» — үй жана «*логос*» — илим деген сөздөрдөн келип, «жаратылыштагы үй жөнүндөгү илим» деген маанини берет. Ю. Одум экологияны биотикалык системалардын функционалдык структурасын жана өз ара аракеттенүүсүн изилдеген илим катары мүнөздөйт [4].

Кыргыз элинин дүйнө таанымы көчмөн жашоо философиясына негизделип, жаратылыш менен гармонияда болуу принциптерин камтыйт. Элдик түшүнүктөгү «*Жер — эне, суу — өмүр*» формуласы жаратылыштын ыйык тутуунун, аны тирүү система катары кабыл алуунун символу. Бул түшүнүк кыргыздардын табиятка болгон ыйык, сак мамилесинин өзөгүн түзөт. Ар бир элдин нарк-насилдик баалуулуктары өзүндө системалуу биримдикти түзөрү белгиленет [5], ал эми экологиялык маданияттын калыптанышы ушул баалуулуктарга таянганда гана натыйжалуу болот.

Кыргыздар Борбор Азиядагы эң байыркы элдерден. Көчмөн турмушта жашап, кылымдарды карыткан кыргыз эли өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө коомдук турмушту жөнгө салып, өнүгүү нугун аныктап турган каадасалттарды, үрп-адаттарды жараткан [10]. Экологиялык билим берүү адамдын өмүр бою уланып туруучу үзгүлтүксүз процесс болушу керек [6]. Бул билим берүү экологияга байланышкан түшүнүктөрдү гана эмес, жашоонун экологиялык философиясын, адамдын табиятка болгон моралдык жоопкерчилигин, руханий байланышын камтышы зарыл. Кыргыз элинин салттык маданияты ушул руханий-маңыздык деңгээлде экологиялык аң-сезимди калыптандырып келген. Макалада коюлган проблема белгилүү өлчөмдө А.Алимбеков [1], И. Да-

минова [5], 6.А. Курманалиевалар (6) тарабынан колго алынган.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Изилдөөнүн материалдарын кыргыз элинин фольклору (жомок, макал-лакап, тыюулар), салттык каада-салттар, этнопедагогикалык адабияттар, ошондой эле экологиялык билим берүү боюнча улуттук жана эл аралык концепциялар түздү. Теориялык негиз катары этнопедагогика, экологиялык маданият теориясы жана маданий-баалуулук ыкмасы алынды.

Изилдөөдө негизги методдор катары теориялык анализ, мазмундук (контент) анализ, салыштырмалуу-педагогикалык талдоо жана моделдөө колдонулду. Фольклордук материалдар экологиялык идеяларды аныктоочу критерийлер боюнча классификацияланды.

Изилдөөнүн натыйжалары

Кыргыз салттык маданияты дал ушул руханий деңгээлде экологиялык аң-сезимди калыптандырган. Элдик нарк-дөөлөттөрдө, жомоктордо, макал-лакаптарда жана ырым-жырымдарда табият менен адамдын ажырагыс байланышы элестүү, символикалык формада берилген. Бул фольклордук формалар аркылуу табиятка болгон урматтоо, сактык жана жоопкерчилик түшүнүктөрү муундан муунга өткөрүлүп келген.

Мисалы, кыргыздардын көчмөн чарбасында экологиялык тең салмактуулук негизги принцип болгон. Жайытты ашыкча пайдаланбоо, сууну булгабоо, малды ашыкча көбөйтпөө - булардын баары ресурстарды рационалдуу пайдалануунун элдик формалары. Бул көрүнүштү илимий тил менен айтканда, жаратылыш менен социалдык экосистеманын гармониясы деп атасак болот.

Улуттук маданияттын экологиялык функциясын түшүнүү үчүн анын үч негизги деңгээлин кароо керек: билим берүүчү, этикалык жана эстетикалык.

Билим берүүчү деңгээлде элдик маданият табият тууралуу практикалык жана символдук маалыматтарды берет. Мисалы, элдик жомоктордо жаратылыш кубулуштары адамдын жүрүм-туруму менен байланышта берилет: шамалдын согушу, булуттун ыйлашы, тоонун кыжыры сыяктуу образ-

дар жаратылыштын жан дүйнөсү бар деген түшүнүктү жаратат.

Билим-бул ачкыч, экологиялык көйгөйлөрдүн алдн алуу жана чечүү элементи. Экологиялык билим берүү-экологиялык бузуулардан улам келип чыккан билим берүү тармагы, адамзаттын табиятка үстөмдүк кылуу аракетинен келип чыккан нерсе кайрадан адамдын аракети менен гана оңдолот [2].

Этикалык деңгээлде маданият табиятты урматтоо, зыян келтирбөө, ыраазы болуу сыяктуу жүрүм-турум ченемдерин орнотот. “От менен ойнобо”, “Сууга түкүрбө”, “Отту тебе-лебе” сыяктуу элдик тыюулар экологиялык этиканын элдик формасы.

Эстетикалык деңгээлде болсо, кыргыз элдик музыкасы, поэзиясы жана кол өнөрчүлүгү аркылуу жаратылыштын сулуулугуна суктануу сезими ойготулат. Мисалы, күү чыгармаларында шамалдын ышкырыгы, суунун шылдыры, куштун үнү угулат - бул экологиялык эстетиканын жандуу көркөм формалары.

Улуттук маданият экологиялык тарбиянын социалдык байланышын да камсыз кылат. Жаратылышка болгон жоопкерчилик үй-бүлө, урук, коом аркылуу тарбияланган. Аталар уулуна, энелер кыздарына табиятка карата туура жүрүм-турумдун үлгүсүн көрсөтүшкөн. Ошондуктан экологиялык тарбия кыргыз коомунда жекече эмес, коомдук-маданий феномен катары иштейт.

Элдик салттардагы экологиялык маңыз айлана-чөйрөнү сактоого гана эмес, адамдын ички дүйнөсүн тазартууга да багытталган. Кыргыздардын “ата-бабанын жери ыйык”, “суу - ыйык”, “от - касиеттүү” деген түшүнүктөрү табият менен руханий байланыштын символу. Бул байланыш азыркы экологиялык психологияда “экосезим” түшүнүгүнө туура келет. Заманбап экологиялык тарбия улуттук маданият менен бириккенде, ал этнопедагогикалык экологиялык билим берүү модели болуп калыптанат. Бул моделде салттуу билим, элдик дүйнө тааным жана заманбап экологиялык илим синтезделет.

Экологиялык тарбияда улуттук салт-санаанын ролу айрыкча университет студенттерин тарбиялоодо маанилүү. Жаштар глобалдык маданияттын, технологиянын жана маалымат агымдарынын таасиринде улут-

тук нарк-дөөлөттөрдөн алыстап баратканы байкалат. Бирок, улуттук маданият экологиялык аң-сезимди чыңдоонун руханий тиреги болуп калышы керек.

Экологиялык маданият - бул жалпы адамзаттык маданияттын бир бөлүгү, анын өзүнчө бир кыры, ал адам менен коомдун, жаратылыш менен болгон мамилени ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүндө чагылдырат [7].

Азыркы учурда адамзат коомунун алдында турган эң орчундуу маселелердин бири - экологиялык көйгөйлөрдү чечүү жана жаратылыш менен гармонияда жашоонун маданиятын калыптандыруу болуп эсептелет.

Адам табияттын бир бөлүгү. Ал табиятсыз жашап күн кечире албайт. Абадан дем алат, азык оокатты, жарыкты, жылуулукту, турак жайды да адам табияттан алат [3].

Табият - адамдын жашоо булагы, руханий жана материалдык байлыгынын негизи. Ошондуктан экологиялык тарбия маселеси билим берүү системасынын, айрыкча улуттук педагогиканын маанилүү багыты катары каралат. Кыргыз элинин руханий жана маданий мурастары, салттуу дүйнө тааным экологиялык аң-сезимди, жаратылышка болгон ыйык мамилени калыптандыруунун бай булагы болуп саналат. Бул багытта улуттук салт-санаанын жана маданияттын ролун илимий негизде талдоо коомдун экологиялык маданиятын жогорулатуунун негизги шарты болуп эсептелет.

Педагогикалык практикада бул үчүн студенттерге элдик макалдардын, жомоктордун, ырлардын экологиялык мазмунун чечмелеп окутуу, жергиликтүү жаратылыш объектилеринде маданий-практикалык иш-чараларды уюштуруу сунушталат. Бул ыкма студенттерде эмоционалдык экологиялык тажрыйбаны түзүүгө жардам берет.

Ата-бабалардын турмушунда ар бир жаратылыш кубулушуна белгилүү маданий символ берилген. Мисалы, суу - өмүрдүн башаты, от - тазалыктын жана жылуулуктун символу, жер - энелик күч, асман - бийиктик жана тагдырдын белгиси. Бул символдор азыркы экологиялык педагогика үчүн чоң потенциалга ээ, анткени алар жаратылышты сактоо маселесин адамдын руханий жашоосу менен байланыштырат.

Кыргыз элинин элдик үрп-адаттарында экологиялык баалуулуктар мыйзам катары бекитилбесе да, жандуу салттык институттар аркылуу ишке ашкан. Мисалы, айылдагы ар бир адам “булак башына таш ыргытпа”, “отко түкүрбө”, деген эскертмелерди бала кезинен угуп чоңойгон. Бул насааттар табиятты сактоонун жүрүм-турумдук кодекси болуп эсептелет.

Мындан тышкары, кыргыз улуттук маданиятындагы жаратылыш поэзиясы (эл ырлары, кошоктор, санаттар) экологиялык эстетиканы күчөтөт.

Элдик акындардын чыгармаларындагы таалим-тарбия идеяларынын өзгөчө салааларынын бири бул адам менен табият ортосундагы эриш-аркак жашоого чакыруу [1].

Табияттын сулуулугун көркөм формада сүрөттөө аркылуу адамдын ички дүйнөсүндө табиятка болгон ыраазычылык сезими ойгонот. Бул эстетикалык тажрыйба экологиялык аң-сезимди өнүктүрүүнүн эмоционалдык негизи болуп саналат. Адам жаратылышты сулуу деп кабыл алганда гана аны сактоо муктаждыгын сезет.

Азыркы шартта экологиялык билим берүүнүн натыйжалуулугун арттыруу үчүн элдик маданият менен экологиялык илимдин интеграциясы зарыл. Бул интеграция студенттерге экологияны кургак илим эмес, жандуу маданий жана моралдык система катары түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, жаратылышты коргоо боюнча практикалык иш-чараларда студенттерге элдик каада-салттар, табигый ресурстарды сактоо ыкмалары, улуттук символдор жана ырлар колдонулса, экологиялык тарбия эмоционалдык жана руханий мазмунга ээ болот.

Элдик педагогиканын көп адаттары, идеялары, түрлөрү жана усулдары илимий негиздерге карама-каршы эмес, тескерисинче алар бири-бирин толуктап турат, алар ошонусу менен күчтүү [8].

Экологиялык тарбия - бул жөн гана жаратылышты коргоо тууралуу билим берүү эмес, ал адамдын руханий дүйнөсүн, моралдык жоопкерчилигин жана улуттук аң-сези-

мин калыптандыруучу комплекстүү тарбия системасы. Улуттук салт-санаа, элдик маданият жана руханий мурастар экологиялык маданияттын баалуулук негизи болуп саналат. Кыргыз элинин тарыхый тажрыйбасында табиятка болгон ыйык мамиле, экологиялык гармония түшүнүгү кылымдар бою калыптанган. Мындай маданий мурастарды азыркы билим берүү системасына интеграциялоо жаштардын экологиялык аң-сезимин жогорулатып, туруктуу өнүгүүнүн коомдук-руханий негизи катары кызмат кыла алат.

Экологиялык тарбияда улуттук салт-санаанын жана маданияттын ролу өзгөчө орунда турат. Элдик нарк-насилдер экологиялык маданиятты калыптандыруунун негизги куралы катары кызмат кылып, адам менен жаратылыштын гармониясын сактоого багытталган руханий мурастарды муундан муунга өткөрүп келет. Улуттук баалуулуктар менен экологиялык билим берүүнүн интеграциясы келечек муундардын экологиялык жоопкерчилигин арттыруунун, адамзат менен жаратылыштын ортосундагы тынч жана туруктуу өнүгүүнүн кепилдиги болуп саналат.

Жыйынтык

Кыргыз элинин салттык маданияты жана руханий дүйнө таанымы жаратылыш менен гармонияда жашоону өзөгүнө алган. Эл ичинде калыптанып келген экологиялык жүрүм-турум нормалары, тыюулар, фольклордук образдар жана символдор экологиялык тарбиянын терең жана натыйжалуу механизми болуп эсептелет. Заманбап экологиялык билим берүү системасын улуттук маданият менен айкалыштыруу студенттердин экологиялык аң-сезимин, жаратылышка болгон моралдык жоопкерчилигин жана руханий байланышын күчөтөт. Демек, улуттук салт-санаанын экологиялык тарбиядагы ролу — туруктуу өнүгүүнүн маанилүү педагогикалык негизи. Кыргыз этнопедагогикасындагы экологиялык баалуулуктарды азыркы билим берүү процессине интеграциялоо коомдун экологиялык маданиятын жогорулатууга кызмат кылат.

Адабияттар

1. Одум, Ю. Экология: В 2-х т. / Ю. Одум. — М.: Мир, 1986. — 328 с.
2. Алимбеков, А. Педагогический потенциал пословиц и поговорок / А. Алимбеков // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. — 2000. — №5-6. — С. 129-140.
3. Бирдиктүү улуттук экологиялык билим берүү концепциясы. — Бишкек: Билим берүү жана илим министрлиги, 2020. — 42 б.
4. Манапбаева, Ж. Кыргыздардын салттуу дүйнө таанымы жана этноэкология / Ж. Манапбаева. — Бишкек: Илим, 2015. — 212 б.
5. Даминова, И. Эзелки ырым-жырымдар жана экологиялык тарбия // Кыргыз билим берүү институту. Кыргыз педагогикасы: Изилдөөлөр, табылгалар (илимий макалалар жыйнагы). 1-топтом: - Бишкек, 1998. Б.35-40.
6. **Темиров, Т.** Кыргыздардын экологиялык маданиятынын тарыхый өзгөчөлүктөрү / Т. Темиров // Илим жана техника. — 2019. — №4. — С. 55-63.
7. **Курманалиева, А.** Кыргыз этнопедагогикасы: жаратылышка мамиленин салттык формалары / А. Курманалиева. — Бишкек: Илим, 2013. — 180 б.
8. **Кожошев, К.** Кыргыздардын көчмөн чарбасы жана табият менен гармониясы / К. Кожошев // Социалдык-гуманитардык изилдөөлөр. — 2020. — №1. — С. 44-52.
9. Kömleksiz, M., Alimbekov, A., Çelikbay, A. Açıklamalı eğitim terimleri sözlüğü : Kırgızca-Türkçe-Rusça-İngilizce. - Bişkek : Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2002. - 1 t.
10. Умарова, Р. Н. Пути воспитания девочек в кыргызской народной педагогике / Р. Н. Умарова // Известия ВУЗов Кыргызстана. - 2019. - № 3. - С. 140-142. - EDN OMQTBB.